

PROMENE U STAROSNOM MODELU RAĐANJA U SRBIJI I ZEMLJAMA EVROPSKE UNIJE – KOMPARATIVNA ANALIZA

Ivana MAGDALENIĆ, Gordana VOJKOVIĆ**

Promene u reproduktivnom ponašanju žena tokom druge polovine 20. i na početku 21. veka reflektovale su se i preko promena u starosnom modelu rađanja. Srbija se rano suočila sa fenomenom nedovoljnog rađanja i u grupi je zemalja gotovo najnižeg fertiliteta. Rad istražuje novije tendencije u fertilitetu stanovništva Srbije i, tragajući za odgovorima naglog smanjenja stope ukupnog fertiliteta od sredine devedesetih godina prošlog veka, fokusira se na promene u starosnom modelu rađanja. Koncipiran je sa idejom da prikaže u kojim segmentima fertilitet stanovništva Srbije korespondira sa modelom fertiliteta zemalja EU, a u okviru kojih aspekata su evidentne disproporcije. Pošlo se od pretpostavke da komparativna analiza može ukazati na specifičnosti reproduktivnog modela žena u Srbiji, izdvojiti uticaje određenih demografskih faktora i uputiti na moguće pravce najcelishodnijeg društvenog delovanja.

Istraživanjem je obuhvaćeno svih dvadeset osam država EU i Srbija. Komparativnom analizom je pokriven vremenski period od 1960-2012. godine. Analizirane su karakteristike starosnog modela rađanja, odnosno distribucije živorođenja prema starosti majke, sa naglaskom na zemlje višeg i zemlje najnižeg fertiliteta, fenomen odlaganja rađanja i ukazano je na demografske potencijale plodnosti preko dinamike i strukture fertileg kontingenta. Proučavanje osnovnih obeležja fertiliteta zasniva se na bogatoj seriji podataka preuzetih iz statističkih baza Eurostat-a, World bank i United Nations (UN), kao i Republičkog zavoda za statistiku Srbije.

Ključne reči: fertilitet, starosni model rađanja, odlaganje rađanja, EU, Srbija

Uvod

Danas većinu evropskih zemalja karakteriše nivo fertiliteta koji u ranijim teorijskim razmatranjima nije pretpostavljan ni za donju granicu rađanja. Razlike među zemljama su prisutne, ali se raspon tih razlika kreće samo u okvirima vrednosti fertiliteta koje su ispod nivoa zamene generacija. To znači da pitanja buduće reprodukcije postaju sve veći izazov, a odgovori traže sve suptilnija istraživanja determinisanosti niskog nivoa rađanja. Poznata je ključna uloga rođenja trećeg deteta u održavanju nivoa proste

* Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.

reprodukcije stanovništva u razvijenim zemljama, kao i da progresija sa drugog na treće dete predstavlja kritičan korak u tranziciji plodnosti (Yavuz, 2006; Đurđev 2004). Usvajanje niskih reproduktivnih normi, sve prisutniji fenomen odlaganja rađanja i povećanje starosti majke pri rođenju prvog deteta, kao odrednice savremenog modela reprodukcije, demografski gledano, dovode u pitanje mogućnost dostizanja ove progresije.

Brojni su faktori koji se dovode u vezu sa promenama u reproduktivnom ponašanju stanovništva. Mada se ekonomski kontekst često stavlja u prvi plan i navodi kao odlučujući u formiranju motivacije, kontekst društvenih promena, gde pojam modernizacija u najširem smislu objedinjuje smenu vrednosnih i normativnih sistema (i gde je obrazovanje bilo ključni faktor u promeni statusa i uloge žena) direktno se reflektovao na pomeranje životnih i porodičnih ciklusa i odlaganje rađanja. Gledano iz demografskog ugla, uticaj ovih faktora projektovao se preko promene starosnog modela rađanja.

U fokusu ovog rada su promene u reproduktivnom ponašanju žena tokom druge polovine 20. i na početku 21. veka i promene u starosnom modelu rađanja koje su iz toga rezultirale. Istražuju se sličnosti i razlike u obrascu fertiliteta ženskog stanovništva između Republike Srbije i zemalja članica Evropske unije (EU), kako bi se utvrdile specifičnosti reproduktivnog modela žena u Srbiji i raširenost fenomena odlaganja rađanja.

Istraživanjem je, pored Srbije,¹ obuhvaćeno svih dvadeset osam aktuelnih država članica EU, iako veći deo njih nije bio u sastavu Unije tokom čitavog analiziranog perioda. Komparativnom analizom je pokriven dug vremenski period od 1960-2012. godine. Analizirane su karakteristike starosnog modela rađanja, odnosno distribucije živorođenja prema starosti majke, fenomen odlaganja rađanja i prosečne starosti majke pri rađanju, i ukazano je na demografske potencijale plodnosti preko dinamike i strukture fertilnog kontingenta. Da bi se na adekvatan način odgovorilo potrebama istraživanja bilo je neophodno pristupiti integrisanju nalaza i rezultata iz različitih izvora. Proučavanje osnovnih obeležja fertiliteta zasniva se na bogatoj seriji podataka preuzetih iz statističkih baza Eurostat-a, World bank i United Nations (UN), kao i Republičkog zavoda za statistiku Srbije.

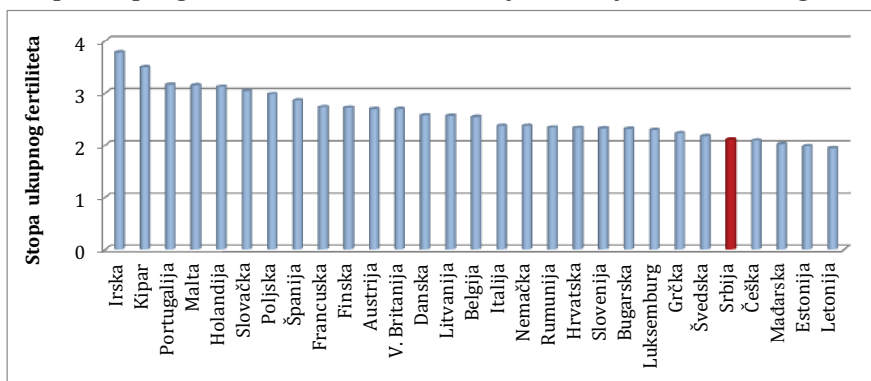
¹ Istraživanje se odnosi na teritoriju Srbije bez AP Kosovo i Metohija (AP KiM). Južna pokrajina je izostavljena iz analize zbog nedostatka uporedivih i relevantnih statističkih podataka za period nakon 1997. godine.

Trendovi fertiliteta u drugoj polovini 20. i na početku 21. veka

Intenzivnost odvijanja tranzicije fertiliteta najbolje pokazuje podatak da su se sredinom prošlog veka samo četiri države suočile sa nedovoljnom reprodukcijom, a da na kraju prve decenije 21. veka nijedna država EU ne registruje vrednost stope ukupnog fertiliteta (SUF) iznad 2,1 (Eurostat database, 2013). Nagli pad SUF prvo je registrovan u zemljama Zapadne i Severne Evrope (tokom perioda 1965-1975). Ne zadugo, nepovoljna kretanja u pogledu trendova rađanja beleže i zemlje Južne Evrope, dok je opadanje fertiliteta najkasnije registrovano u istočnoevropskim zemljama, tokom devedesetih godina prošlog veka (Avdeev et al., 2011; Penev, 2000). Početkom 1960-ih godina, u pogledu nivoa fertiliteta bila je prisutna značajna diferenciranost između zemalja, i raspon vrednosti se kretao od najniže stope ukupnog fertiliteta u Letoniji (1,94) do najviše registrovanog nivoa u Irskoj, od 3,78 deteta po ženi. Evidentno je da su u tom periodu bile malobrojne zemlje sa SUF ispod nivoa neophodnog za prostu zamenu generacija (Češka, Mađarska, Estonija i Letonija), ali i da se Srbija² sa SUF od 2,11 nalazila među njima (grafikon 1). Pedesete godine su razdoblje naglog obaranja fertiliteta (Penev, 2001), tako da se Srbija u izuzetno kratkom roku svrstala u grupu niskofertilitetnih zemalja.

Grafikon 1.

Stopa ukupnog fertiliteta stanovništva Srbije i zemalja EU-28, 1960. godine



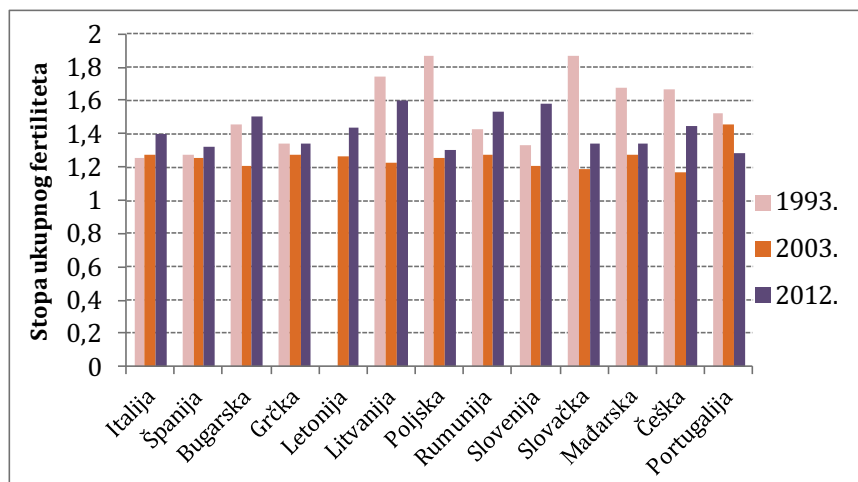
Izvor: Eurostat database (2013); World Bank (2013).

² Kada se posmatra cela teritorija Srbije, uključujući i AP KiM, slika je potpuno drugačija: početkom 1950-ih sa nivoom rađanja od 3,55 deteta po ženi izgledalo je da Srbija prati trendove zemalja visokog fertiliteta. Iza ove prosečne vrednosti krile su se, međutim, značajne disproporcije između tri makroregionalne celine. U Centralnoj Srbiji (3,21) i Vojvodini (2,90) žene su rađale u proseku oko tri deteta, dok je nivo plodnosti u AP KiM dostizao 7,74 deteta po ženi, što je bilo približno vrednostima zabeleženim u nerazvijenim zemljama (Rašević, 1995; Spasovski i dr, 2012).

Kao specifično razdoblje u Evropi mogu se oceniti 1990-e, između ostalog, po intenzivnijem obaranju nivoa fertiliteta. Društveno-ekonomske promene i recesija, te posebno burne godine izrazite političke nestabilnosti i socijalnog nemira u bivšim socijalističkim zemljama i posebno državama bivše SFRJ, nepovoljno su se odrazile na reproduktivno ponašanje stanovništva (Penev, 2000; 2001; Kotzamanis, 2001; Rašević, 2004; Vassilev, 2005; Lanzieri, 2013). Ekstremno nizak fertilitet ("*lowest low fertility*"), pod kojim Kohler i sar. (2002, prema: Devedžić, 2006) smatraju nivo stope ukupnog fertiliteta ispod 1,30, registrovan je 1993. godine u Italiji (1,25) i Španiji (1,27) (Eurostat database, 2013). U narednoj deceniji, značajno se povećao broj zemalja sa ekstremno niskim fertilitetom (grafikon 2). U Srbiji je nakon relativno stabilnog kretanja SUF između 1960-ih i 1990-ih (Penev, 2001; 2010; Rašević, 2004; Devedžić, Mucić, 2011; Nikitović, 2011), tokom poslednje decenije 20. veka ponovo registrovan njen intenzivan pad. Prvi put je izuzetno nizak fertilitet od 1,40 deteta po ženi zabeležen 1999. godine. Nakon te godine SUF je oscilirala oko nivoa 1,50 sve do 2007. godine, kada je ponovljena ekstremno niska vrednost od 1,38.

Grafikon 2.

Stopa ukupnog fertiliteta, odabrane EU zemlje u tri vremenska preseka



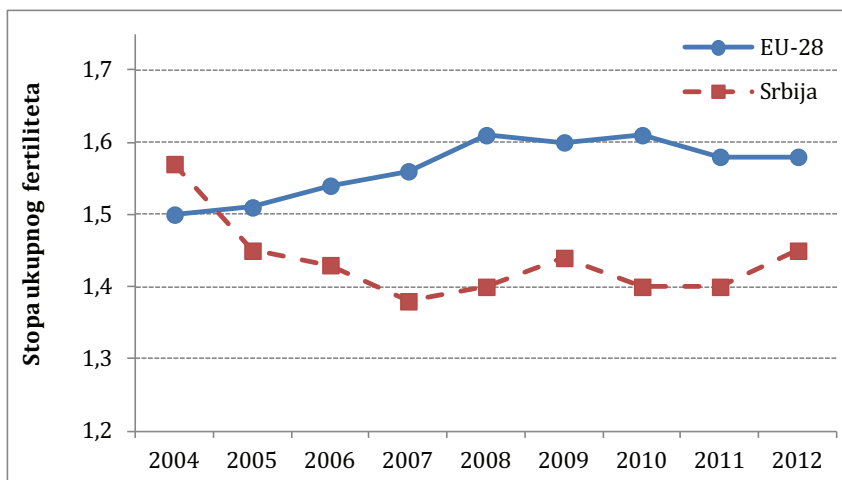
Izvor: Eurostat database (2013).

Napomena: Prikazane godine i države su odabrane na osnovu registrovanog ekstremno niskog fertiliteta. Za Letoniju nema podataka za 1993. godinu.

Početak 21. veka može se oceniti kao period rekordno niskog fertiliteta. Ipak, u poslednjih nekoliko godina došlo je do laganog povećanja SUF kada je u pitanju prosek za EU-28 (grafikon 3). Od prethodno dvanaest registrovanih država sa ekstremno niskim fertilitetom (grafikon 2) samo Portugalija ima nivo plodnosti ispod 1,30. Nastali fenomen, Bongaarts i

Sobotka (2012) posmatraju sa dvostrukog aspekta, navodeći da su u osnovi ostvarenog porasta SUF kako demografski razlozi (tzv. tempo efekat), tako i socioekonomski (ekonomski rast, povećanje rodne ravno-

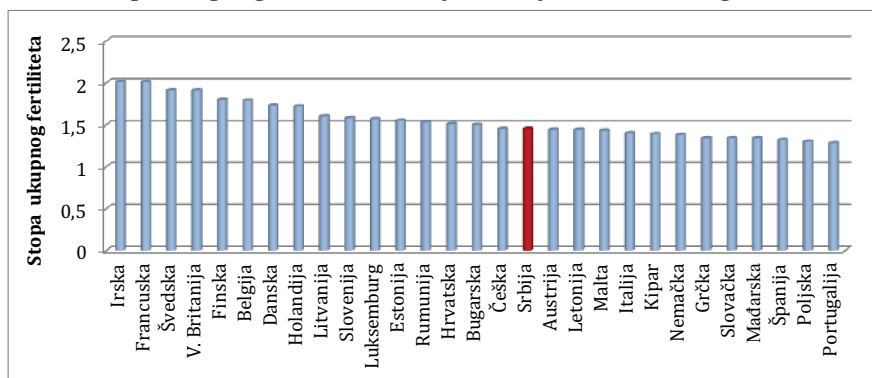
Grafikon 3.
Stopa ukupnog fertiliteta, prosek EU-28 i Srbija, 2004-2012.



Izvor: Eurostat database (2013).

pravnosti, efekat pronatalitetnih mera i sl). Mada je neosporno ublažavanje nepovoljnih tendencija u domenu rađanja, nijedna zemlja EU na kraju prve decenije 21. veka ne beleži nivo fertiliteta potreban za obnavljanje stanovništva (grafikon 4).

Grafikon 4.
Stopa ukupnog fertiliteta, Srbija i zemlje EU-28, 2012. godina



Izvor: Eurostat database (2013).

Komparacija pokazatelja (grafikon 3) ukazuje da se početkom 21. veka promene u reproduktivnom ponašanju stanovništva Srbije nisu kretale u smeru evropskih tokova, jer je nakon 2005. godine nivo rađanja u Srbiji konstantno ispod proseka EU-28. Nivo SUF od 1,45 deteta po ženi svrstava Srbiju u kategoriju država sa veoma niskim fertilitetom. Ako se kao granični nivo ove kategorije uzme SUF od 1,50 (McDonald, 2013), onda je pored Srbije 2012. godine veoma nizak fertilitet registrovan u trinaest država EU (grafikon 4). U poređenju sa ovim zemljama, Srbija se nalazi u nešto povoljnijoj poziciji, jer je postojeći nivo fertiliteta viši od najniže registrovanog u Portugaliji (1,28), Španiji (1,32) i Poljskoj (1,33).

Činjenica je da među zemljama EU postoji relativna homogenizacija u pogledu reprodukcije stanovništva, s obzirom da je nivo fertiliteta u svima nedovoljan za zamenu generacija. Ipak, trendovi rađanja tokom prethodnih pola veka ukazuju da zemlje EU predstavljaju i demografski relativno heterogenu grupu. Ne treba zanemariti da se tranzicija fertiliteta odvijala u različitim društveno-ekonomskim, političkim i sociokulturnim kontekstima i, shodno tome, razumljiva je diferenciranost u mnogim domenima. Najintenzivnija promena nivoa fertiliteta u toku proteklih pedeset godina registrovana je na Kipru (gde je SUF sa 3,50 u 1960. svedena na 1,39 u 2012. godini) i u zemljama Južne i Centralne Evrope. U Portugaliji je SUF smanjena sa 3,16 na 1,28, a sličan trend je zabeležen na Malti, u Slovačkoj i Poljskoj. U Španiji je razlika nešto manja, ali ipak se radi o naglom padu SUF sa 2,86 na 1,32. U tome je i razlika u odnosu na Nemačku i Mađarsku, koje danas takođe beleže izuzetno niske vrednosti SUF, od 1,38 odnosno 1,34, ali u kojima je SUF već 1960. bila na granici proste zamene generacija, 2,37 odnosno 2,02 (Eurostat database, 2013). Promene u fertilitetu u zemljama Južne i Centralne Evrope kretale su se od gotovo najviših stopa rađanja registrovanih 1960-ih godina do ubedljivo najnižih vrednosti 2012. godine. U Srbiji je, kao što je već istaknuto, pad fertiliteta započeo daleko ranije ali, nakon naglog obaranja početkom 1950-ih, kasnije promene su išle umerenijim tokom.

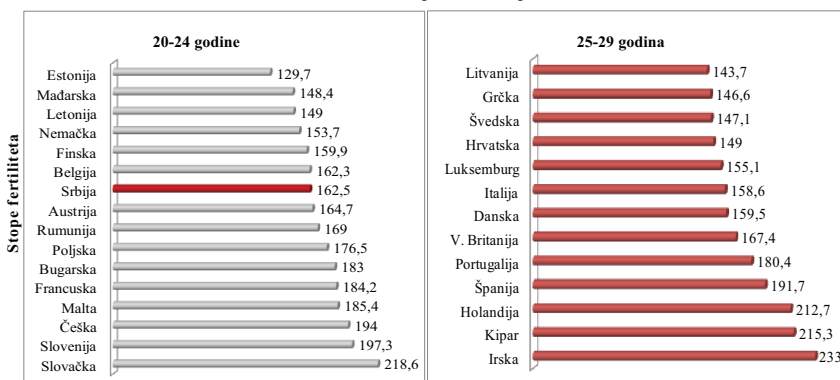
Promene u modelu rađanja

Odlaganje rađanja predstavlja zajedničku karakteristiku savremenog društva i jednu od fundamentalnih odlika druge demografske tranzicije. Kao reprezent savremenog oblika krive fertiliteta u literaturi se navodi zapadnoevropski model, čija je glavna odlika porast rađanja nakon 30 godine i najviše stope plodnosti u starosnim grupama 25-29 i 30-34 godine (Spasenović, Devedžić, 2012). Tranzicija starosnog modela rađanja proteklih decenija istovremeno je značila i smanjenje nivoa plodnosti u mlađim starosnim grupama.

Uporedna analiza nivoa rađanja po petogodišnjim starosnim grupama članica EU-28 i Srbije u periodu 1960-2010. godine upućuje na nekoliko činjenica. U prvoj polovini šezdesetih godina prošlog veka, osim Srbije, reproduktivni vrh se formirao u starosnoj grupi 20-24 godine kod petnaest država EU, a u grupi 25-29 godina kod preostalih trinaest (grafikon 5).

Visoke stope rađanja starosnih grupa 20-24 i 25-29 godina predstavljaju zajedničku karakteristiku gotovo svih zemalja, međutim sa izraženim rasponom vrednosti specifičnih stopa fertiliteta prema starosti (SSF). Kod starosne grupe 20-24 godine njen nivo se kretao od najniže vrednosti u Estoniji (129,7‰) do najviše u Slovačkoj (218,6‰). U starosnom modelu rađanja država u kojima je dominirala kohorta 25-29, izdvajaju se Litvanija (143,7‰) i Irska (233,0‰), sa najnižom, odnosno najvišom SSF.

Grafikon 5.
Starosne grupe žena sa maksimalnim specifičnim stopama fertiliteta (‰)
1960-1965, Srbija i zemlje EU-28.

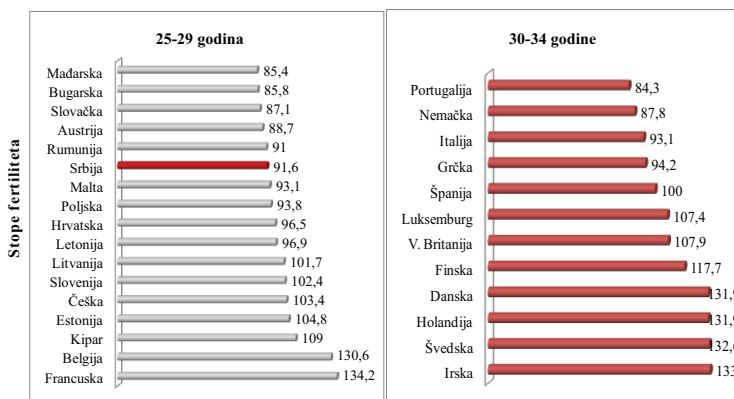


Izvor: UN (2013).

Napomena: Za Srbiju se podatak odnosi na 1961. godinu; izračunat je na osnovu podataka Demografske statistike (RZS, 1964) i Popisa 1961. (dokumentacioni materijal RZS).

Savremeni oblik krive fertiliteta karakterišu, između ostalog, najviše stope plodnosti u starosnim grupama 25-29 i 30-34 godine. Razlike u vrednostima SSF između zemalja su značajne, i u mlađoj, primer Mađarske i Francuske, i u starijoj grupi, primer Portugalije i Irske (grafikon 6). Prema podacima za 2005-2010. pored Srbije, reproduktivni vrh se formirao u starosnoj grupi 25-29 godina u većini EU država. Ipak, nivo fertiliteta navedene starosne kohorte u Srbiji (91,6‰) može se okarakterisati kao nepovoljan ukoliko se uporedi sa stopom plodnosti iste starosne grupe u Francuskoj (134,2‰). Evidentno je da Srbiju karakteriše nedovoljna iskorišćenost fertilnog perioda, kao i da postoji prostor za revitalizaciju rađanja kod žena, tzv. optimalne reproduktivne dobi.

Grafikon 6.
Starosne grupe žena sa maksimalnim specifičnim stopama fertiliteta (%)
2005-2010, Srbija i zemlje EU-28.



Izvor: UN (2013).

U cilju jednostavnijeg pozicioniranja Srbije u pogledu karakteristika starosnog modela fertiliteta, i u svrhu preciznije i adekvatnije vidljivosti promena SSF u odnosu na zemlje EU, dalja analiza starosnog modela fertiliteta organizovana je u dva koraka. U prvom, promene starosnog modela rađanja (1960-2010) Srbije upoređuju se sa zemljama koje u EU prednjače prema visini SUF: Irska, Francuska, Švedska. U drugom, promene SSF Srbije porede se sa zemljama koje odlikuje najniži nivo rađanja: Poljska, Španija, Portugalija.

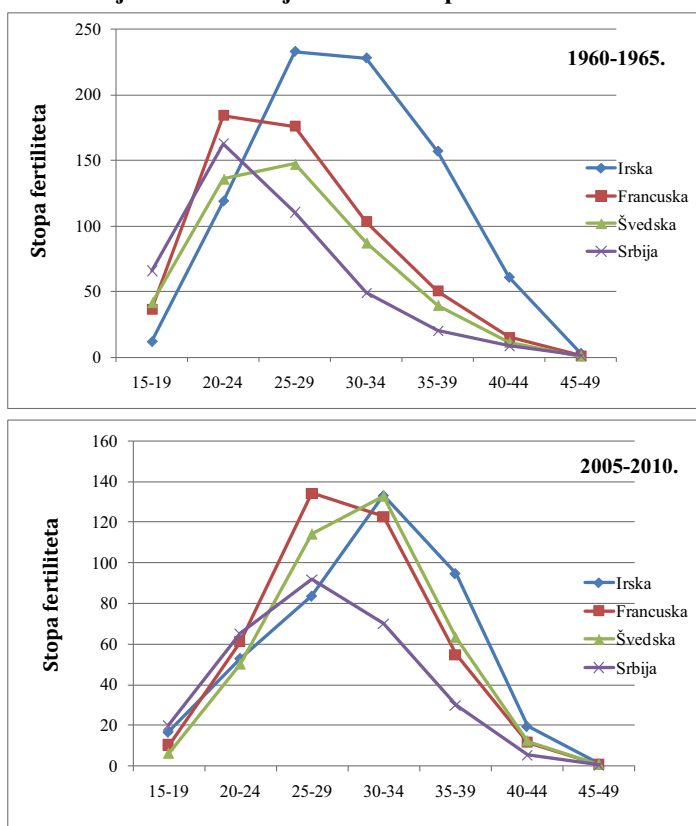
Srbija u odnosu na zemlje Evropske unije sa najvišim fertilitetom

Šezdesetih godina 20. veka model krive fertiliteta u Srbiji i Francuskoj (grafikon 7) karakterisao je najviši nivo plodnosti u okviru starosne grupe 20-24 godine, dok su u Irskoj i Švedskoj već tada reproduktivni vrh krive fertiliteta formirale pet godina starije generacije (25-29). U Srbiji je nakon ostvarivanja maksimuma plodnosti u starosti 20-24 godine dolazilo do naglog pada fertiliteta, pa su u starosti 25-29 godina SSF bile za 25-37% niže u odnosu na isto godište u Švedskoj i Francuskoj i duplo niže u odnosu na fertilitet žena u Irskoj. Razlike u fertilitetu za sledeće petogodište (30-34) su bile još veće: dvostruko niže u odnosu na fertilitet žena u Francuskoj i četverostruko niže u odnosu na fertilitet Irske. Irska je prema starosnom modelu fertiliteta u velikoj meri odstupala i od uobičajenog modela ostalih evropskih zemalja, kako po znatno višem nivou fertiliteta u starosti 25-29 godina (SSF 233,0‰), tako i po visokoj zastupljenosti viših redova rođenja: više nego dvostruko većim stopama fertiliteta u starijoj grupi 30-34 godine (SSF 228,0‰) i fertilitetom žena

starosti 35-39 godina gotovo izjednačenim sa fertilitetom žena starosti 25-29 godina u ostalim zemljama. Srbija je, u poređenju sa posmatranim zemljama, imala najviši nivo fertiliteta adolescentkinja (15-19) i relativno visok nivo fertiliteta žena starosti 20-24 godine. Međutim, raspon stopa plodnosti kod žena starijeg reproduktivnog uzrasta (30-34 i 35-39) kretao se od najniže registrovanih u Srbiji (48,7 i 19,9‰) do značajno viših nivoa rađanja u Irskoj (228,0 i 157,0‰).

Grafikon 7.

Starosni model rađanja po petogodišnjim starosnim grupama majki u Srbiji i zemljama EU sa najvišom SUF u periodu 2005-2010.



Izvor: UN, 2013; RZS, 1964; 2013.

Napomena: Za Srbiju se podatak odnosi na 1961. godinu.

Na kraju prve decenije 21. veka Srbija se prema trendu fertiliteta nalazi u evidentno nepovoljnijem položaju. Poređenje SSF po starosti upućuje na to da viši nivo fertiliteta Srbije registrovan u najmlađim starosnim grupama (15-19 i 20-24) ne može umanjiti, niti kompenzovati, daleko

značajniju razliku u nivou fertiliteta starijih generacija. Nivo fertiliteta kohorte 25-29 godina, koja je ujedno i nosilac maksimalnog rađanja u Srbiji (91,6‰), znatno je niži od nivoa iste starosne grupe u Francuskoj (134,2‰) i Švedskoj (113,9‰). Pri tome je u Srbiji došlo do blagog povećanja fertiliteta žena u starosti 30-34 i 35-39 godina, dok je u Švedskoj došlo do skoka stopa fertiliteta žena navedenih starosnih grupa. Različitost u vrednostima SSF najizraženija je u starosnoj kohorti 30-34 godine, jer je nivo fertiliteta u Srbiji gotovo duplo niži od nivoa prikazanih zemalja. Primetno je izjednačavanje stopa plodnosti tek kod žena koje se nalaze na samom kraju reproduktivnog perioda (45-49).

Prikazana analiza starosnog modela rađanja tokom prethodnih pedeset godina ukazuje na postojane razlike u intenzitetu i smeru promena, kao i u aktuelnim vrednostima SSF, između posmatranih zemalja. U Francuskoj 1980-ih godina (UN, 2013) nastupa promena u reproduktivnom vrhu krive fertiliteta, kada je zabeležen viši nivo rađanja starosne grupe 25-29 godina u odnosu na, do tog perioda, dominantnu starosnu kohortu 20-24. Redukcija rađanja u Irskoj je zabeležena deceniju kasnije, odnosno tokom 1990-ih godina starosna grupa 30-34 godine je zamenila u pogledu maksimalnog rađanja pet godina mlađu generaciju. Srbija i Švedska znatno kasnije beleže promene starosnog modela rađanja, početkom 21. veka, kada prevalenciju stiče starosna grupa 25-29 (Srbija), odnosno 30-34 godine (Švedska). Ukoliko se posmatra tempo promena, najviši pad fertiliteta u Irskoj je ostvaren u starosnoj grupi 25-29 godina (blizu trostrukog smanjenja). Ostale države najviši pad registruju kod adolescentkinja (15-19), ali sa izraženim disproporcijama: u Francuskoj i Srbiji je evidentirano trostruko smanjenje, dok je u Švedskoj stopa plodnosti (15-19) šest puta smanjena. Neujednačen intenzitet promena SSF inicirao je razlike u aktuelnim vrednostima. Na kraju prve decenije 21. veka u Irskoj je povećanje fertiliteta zabeleženo jedino kod najmlađe starosne grupe (15-19), dok ostale starosne grupe reproduktivnog kontingenta imaju nižu plodnost u odnosu na vrednosti zabeležene 1960-ih godina, ali još uvek sa najvišim vrednostima stopa nakon 30 godine starosti među posmatranim zemljama. U Švedskoj i Francuskoj, analogno sličnom toku promena starosnog modela rađanja (1960-2010), porast plodnosti beleže žene starijeg reproduktivnog uzrasta (30-34, 35-39).

Srbija u odnosu na zemlje Evropske unije sa najnižim fertilitetom

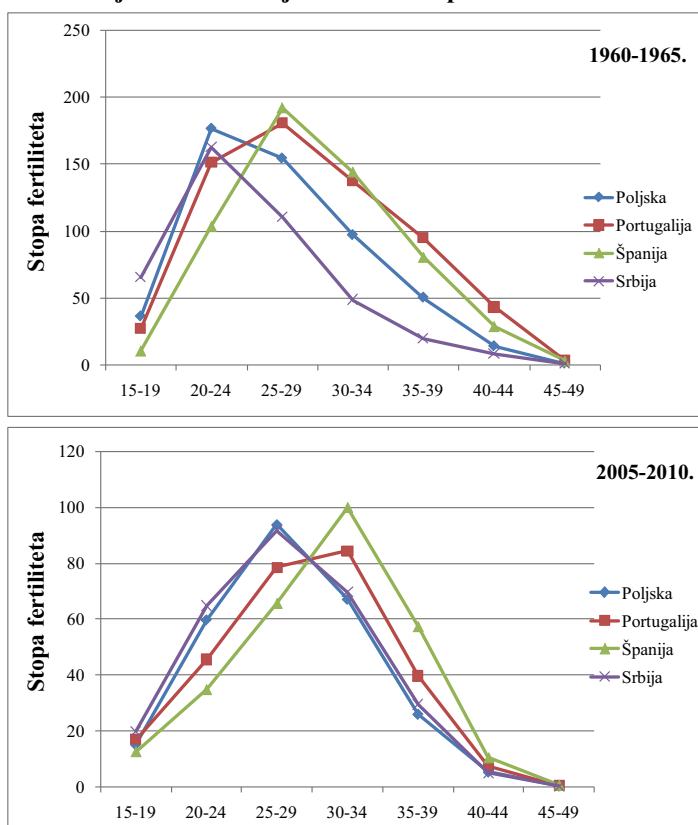
Dva razloga nalažu potrebu da se pažnja posveti analizi starosnog modela rađanja određenih zemalja Centralne i Južne Evrope (Poljska, Španija i Portugalija). Prvi razlog je, kao što je već napomenuto, to što se početkom 21. veka odlikuju najnižim nivoom SUF u okviru EU i svrstavaju u niskofertilitetne države. Drugi motiv za sagledavanjem promena u obrascu

fertiliteta bazira na činjenici da su 1960-ih godina pripadale grupi visokofertilitetnih zemalja, te da je najveće smanjenje nivoa rađanja upravo zabeleženo u njima.

Šezdesetih godina 20. veka reproduktivni vrh u Poljskoj (i Srbiji) formirale su starosne grupe 20-24 godina (grafikon 8), dok su u Španiji i Portugaliji to činile pet godina starije generacije (25-29). Zajednička osobenost navedenih država bile su visoke stope plodnosti kod žena mlađe reproduktivne starosti (20-29). Oblik krive fertiliteta u Španiji i Portugaliji se odlikovao i višim nivoom rađanja kod starosnih kohorti 30-34 godine (143,9 i 137,2‰), dok je nivo plodnosti iste starosne grupe bio osetno niži u Poljskoj (97,1‰). Srbija je, nakon ostvarenog vrha fertiliteta u starosti 20-24 godine, imala značajno niži fertilitet u svim ostalim starosnim grupama u odnosu na posmatrane zemlje.

Grafikon 8.

Starosni model rađanja po petogodišnjim starosnim grupama majki u Srbiji i zemljama EU sa najnižom SUF u periodu 2005-2010.



Izvor: UN, 2013; RZS, 1964; 2013.

Napomena: Za Srbiju se podatak odnosi na 1961. godinu.

Podaci za 2010. godinu i poređenje starosnog modela fertiliteta Srbije i država najnižeg fertiliteta pokazuju nešto povoljniju sliku za Srbiju, posebno u odnosu na onu dobijenu poređenjem sa zemljama sa najvišim SUF (ukoliko se to može oceniti kao pozitivno) ali, *de facto*, je model fertiliteta Srbije za oba vremenska preseka bliži modelu niskofertilitetnih zemalja. U svim zemljama, i svim posmatranim starosnim kohortama na kraju prve decenije 21. veka nivo plodnosti je niži nego 1960-ih godina. Izuzetak predstavlja jedino najmlađa kategorija fertilnog kontingenta (15-19) u Španiji. Intenzitet promene starosnog modela rađanja može se okarakterisati prilično ujednačenim. Najveći pad fertiliteta države registruju kod žena optimalne reproduktivne starosti (20-29), pri čemu i nivo plodnosti adolescentkinja u Srbiji i Poljskoj beleži značajnije smanjenje.

Uporedna analiza inicijalnih (iz perioda 1960-1965) i vrednosti SSF po starosti iz perioda 2005-2010. ukazuje na postojanost procesa odlaganja rađanja i raširenost usvajanja niskih reproduktivnih normi, kako u zemljama sa danas najvišim SUF, tako i u onim sa najnižim SUF. I Portugalija (3,16) i Poljska (2,98) i Španija (2,86) svrstavale su se 1960-ih godina u grupu zemalja sa najvišim fertilitetom, da bi na kraju prve decenije 21. veka pristupile grupi sa najnižim vrednostima. S druge strane, kretanje fertiliteta u Francuskoj i Švedskoj može se okarakterisati kao stabilno. U Francuskoj je nivo SUF sa 2,73 deteta po ženi (1960) smanjen na 2,01 (2012). U Švedskoj su vrednosti SUF za navedene godine iznosile 2,17, odnosno 1,91. Irska se u literaturi navodi kao primer tradicionalno najvišeg nivoa plodnosti, kako šezdesetih godina 20. veka (3,78), tako i danas (2,01). Uočljiva je diferenciranost u pogledu vrednosti SUF između zemalja Južne i Centralne Evrope u odnosu na zemlje Severne i Zapadne Evrope, u korist drugih.

Ako se dalje preciznije analiziraju promene u starosnom modelu rađanja u Srbiji tokom druge polovine 20. i na početku 21. veka, prema učešću pojedinih starosnih grupa u fertilitetu i visini plodnosti koje su ostvarivale, može se razgraničiti više perioda (Devedžić, Mucić, 2011). Generalno, u periodu od 1950. do 1990. godine trend je išao u pravcu drastičnog smanjenja fertiliteta u svim starosnim grupama. Ipak, sve do 1990-ih godina "doprinos" određenih starosnih grupa ukupnom broju živorođenih nije se značajnije menjao, i žene starosti 20-29 godina učestvovala su sa oko 70% u ukupnoj reprodukciji. U navedenom periodu ukupan broj živorođenih smanjen je za 45% (sa 163,3 hiljada na 90,5 hiljada), pri čemu je u starosti 20-24 i 25-29 godina praktično prepolovljen. Imajući u vidu da se menjao i broj žena te starosti i da je stario fertilni kontingent, ipak, slikovito bi se moglo reći da je do najvećeg reproduktivnog gubitka došlo upravo smanjenjem rađanja žena ove starosti, i u navedenom

periodu u apsolutnom iznosu "izgubljeno" je gotovo 54 hiljada rođenja. Činjenica je da je intenzitet smanjenja bio najveći u starosti preko 35 godina, ali s obzirom da je učešće žena ove starosti u ukupnoj reprodukciji 1950. godine iznosilo 10% (a 1990. godine tek 6%), po osnovu smanjenja fertiliteta žena starijeg dela reproduktivnog kontingenta u apsolutnom iznosu radi se o "gubitku" od 10,7 hiljada rođenja.

Nakon 1990-ih godina došlo je do promene trenda u pojedinim starosnim grupama: do daljeg smanjenja fertiliteta žena mlađe dobi, pri čemu je proces bio intenzivniji za starosnu grupu 15-19 godina, u kojoj je fertilitet prepolovljen, i 20-24 godine u kojoj je smanjen za više od jedne četvrtine, a slabijeg intenziteta u starosnoj grupi 25-29 godina. Kao rezultat ovog procesa, udeo optimalnog fertilnog kontingenta (žene starosti 20-29 godina) u reprodukciji smanjen je do 2010. godine na 55%. S druge strane, poslednje decenije 20. veka fenomen odlaganja rađanja postaje sve prisutniji u Srbiji, što je rezultiralo porastom fertiliteta žena nakon 30 godine starosti. U početku se to reflektovalo samo preko zaustavljanja daljeg opadanja specifičnih stopa fertiliteta žena ove starosti, a tokom poslednje decenije došlo je do značajnog skoka njihovog fertiliteta. Broj živorođene dece žena starosti 30-34 godine povećan je za 40%, majki starosti 35-39 godina za 55%, a starosti preko 40 godina uvećan je za jednu četvrtinu. Ipak, ukupan efekat, kada se gleda ukupan broj živorođenih, bio je njihovo dalje smanjenje, mada je trend usporen u poslednjoj deceniji.

U periodu 2000-2010. godine po osnovu smanjenog rađanja žena do 29 godine starosti u odnosu na nivo iz prethodnog desetogodišta "izgubljeno" je 13,4 hiljada rođenja, dok je odlaganjem rađanja i porastom fertiliteta žena starijih od 30 godina (posebno u starosti 30-39 godina) povećan broj živorođenih za skoro 8 hiljada. Činjenica je da je udeo žena starosti 30-34 godine u ukupnoj reprodukciji prešao jednu četvrtinu, odnosno da žene starije od 30 godina učestvuju sa 38,4% u ukupnom broju živorođenja. Očigledno je, ipak, da se pomeranjem reprodukcije za sada ne može nadomesti izgubljena reprodukcija u mlađim godinama.

Demografski faktori promenjenog modela rađanja

U cilju preciznijeg izdvajanja faktora koji su doveli do opadanja rađanja u Srbiji i zemljama EU i promena u modelu rađanja od značaja je i sagledavanje prosečne starosti žena pri rađanju, učešća viših redova rođenja i starosne strukture fertilnog kontingenta. Najnovija istraživanja u Srbiji potvrđuju da postoji jasna veza između broja živorođene dece i prosečne starosti majke pri rođenju prvog deteta (Rašević, 2015).

Prosečna starost žena pri rađanju (prvog) deteta

Porast prosečnih godina žena pri rađanju deteta i prvoroda u poslednjim decenijama čine zajedničku karakteristiku Srbije i zemalja EU, analogno rasprostranjenosti fenomena odlaganja rađanja. Prosečna starost žena pri rađanju deteta 2012. godine kretala se u rasponu od 27,1 godine u Bugarskoj do najviše registrovane u Španiji 31,6 godina. Srbija se sa 28,5 godina još uvek nalazi pri samom kraju liste, iznad Rumunije i Bugarske (Eurostat database, 2013). Prosečna starost pri prvoroda 1970-ih godina u Evropi kretala se u rasponu 22-25 godina (OECD Family database, 2012). Do sredine 1990-ih godina, vrednost ovog indikatora se značajno povećala u većini zemalja, dok je najintenzivniji porast registrovan u Francuskoj i Holandiji (OECD Family database, 2013).

Tokom poslednje dve decenije nastavljen je trend porasta prosečne starosti pri prvoroda, ali umerenijeg intenziteta. Diferenciranost među državama u ovom pogledu danas se kreće od najniže zabeležene vrednosti od 25,7 godina u Bugarskoj do najviše od 30,6 godina u Italiji. Srbija se na osnovu aktuelne vrednosti ovog indikatora (27,3) pozicionirala u donjoj trećini liste (Eurostat database, 2013). Starost prilikom prvoroda je kontinuirano rasla u svim zemljama, ali su prisutne disproporcije u intenzitetu njenog rasta. Ukoliko se posmatra prva decenija 21. veka najveći porast, pored Srbije (povećanje sa 24,1 na 27,2 godine), zabeležile su Litvanija (sa 23,9 na 26,6) i zemlje Centralne Evrope, Češka (sa 24,9 na 27,8) i Slovačka (sa 24,2 na 27,4).

Opadanje viših redova rođenja

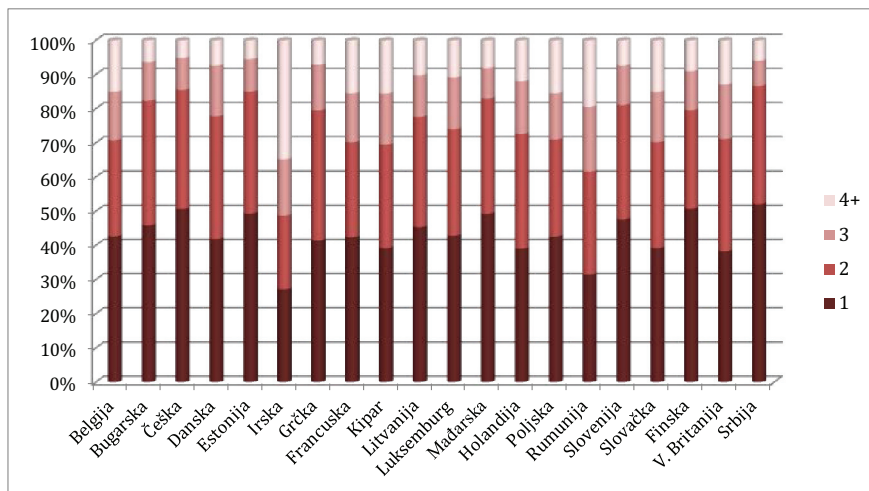
Promena u strukturi živorođene dece po redu rođenja i opadanje viših redova rođenja je druga specifičnost vezana za promenu fertilnog modela i odraz promenjenih reproduktivnih normi stanovništva. Efekat smanjenja rođenja viših redova (preko četiri) u padu ukupnog nivoa rađanja ilustruju ostvarene promene, kako u zemljama danas najvišeg fertiliteta (u Irskoj, Francuskoj), tako posebno u zemljama danas nižeg fertiliteta (Poljskoj ili na primer Kipru i Rumuniji) tokom perioda 1970-2012. (grafikon 9 i 10).³ Tokom sedamdesetih godina disproporcije u redu rođenja između prikazanih zemalja bile su uočljive (grafikon 9). U svim zemljama, izuzev Irske, deca rođena kao prva dominirala su u redu rođenja, ali je ipak participacija prvoroda neznatno prelazila polovinu jedino u Finskoj, Češkoj i Srbiji (51,8 %),⁴ dok je najniži udeo od 27,2% registrovan u

³ Podaci vezani za red rođenja u statističkoj bazi Eurostat-a za većinu zemalja EU postoje od 1970-ih godina, shodno čemu je i izabran dati period prilikom analize.

⁴ Kada se uzmu u obzir podaci za Srbiju sa AP KiM, onda je slika potpuno drugačija i pokazuje izuzetno visoko učešće od 18,3% četvrtog i viših redova rođenja u 1970. godini,

Irskoj. Upravo u ovoj zemlji je registrovan i najveći udeo rođenja četvrtog i viših redova od 34,8%, a u još 10 zemalja udeo viših redova rođenja je prelazilo 10%. Među njima se ističu Poljska (15,5%), Kipar (15,6%) i Rumunija (19,5%), sa udelom značajno većim nego u ostalim zemljama, posebno ako se upoređuju sa Estonijom (5,5%) ili Srbijom (5,9%).

Grafikon 9.
Struktura ukupnog broja živorođenih prema redu rođenja 1970, Srbija i odabrane zemlje EU



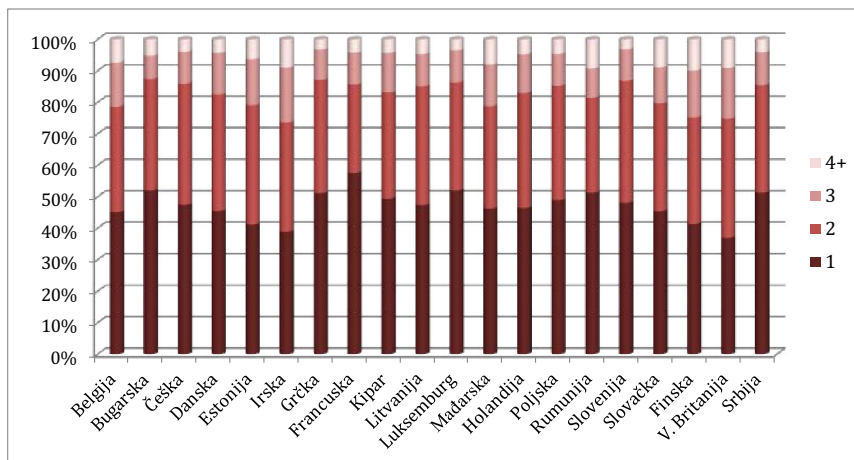
Izvor: Eurostat database (2013); (RZS, 2013).

Na kraju prve decenije 21. veka u redu rođenja prisutne su umerenije razlike (grafikon 10). Povećao se broj država sa učešćem prvorođenja na preko 50%, što implicira pojavu ograničavanja rađanja na jedno dete. Zanimljivo je da je u Francuskoj ostvareno njihovo najveće učešće od 57,5%. Visoki udeli rođenja prvog i drugog reda, čiji se raspon kretao od najnižeg u Irskoj od 73,6% do 87,4 u Bugarskoj, upućuju na rasprostranjenost niskih reproduktivnih normi. Porast trećerođenja tokom prethodne četiri decenije registrovan je u šest država, uključujući i Srbiju (mada se radi o vrlo neznatnom povećanju).⁵ Pad rođenja viših redova karakteriše sve zemlje, izuzev Finske i Estonije, u kojima je registrovan nezatni porast.

kao rezultat upravo visoke zastupljenosti viših redova rođenja kod populacije na Kosovu i Metohiji. Učešće viših redova rođenja smanjuje se na svega 5,9% kada se izuzme prostor AP KiM i praktično je jedna od nižih vrednosti među evropskim zemljama sedamdesetih.

⁵ Treba imati u vidu i da indikator udela pojedinih redova rođenja u ukupnom broju živorođenih ima ograničene analitičke mogućnosti i da je za preciznija poređenja neophodno da se fenomen detaljnije istraži. Detaljnije: Rašević, 2004.

Grafikon 10.
Struktura ukupnog broja živorođenih prema redu rođenja 2012, Srbija i odabrane zemlje EU



Izvor: Eurostat database, 2013); (RZS, 2013).

Karakteristike fertilnog kontingenta

Promene u obimu i starosnom sastavu fertilnog kontingenta predstavljaju važne determinante niskog fertiliteta, a sa druge strane transformacija starosne strukture i obima fertilnog kontingenta (15-49) posledica je permanentno opadajućeg i niskog nivoa rađanja. U Irskoj, koja tradicionalno slovi za zemlju visokih stopa rađanja, izostalo je značajnije sužavanje demografskog okvira reprodukcije. Naravno, u većini zemalja EU značajan je i uticaj migracija, dok se dejstvo ostalih indikatora ocenjuje kao umereno (Bobić, Vukelić, 2011). Francuska i Švedska su države sa najvišom stopom rađanja među zemljama u EU (Eurostat database, 2013) a istovremeno čine recipijente migranata iz nedovoljno razvijenih zemalja što je, u određenoj meri, doprinelo porastu broja žena u fertilnom periodu. Razmatranje uticaja imigracija kao kompenzacionog faktora fenomena nedovoljnog rađanja zauzima značajan prostor u stranoj literaturi, otvara brojna pitanja ili se sugerise kao način rešavanja akutnih demografskih problema savremenog doba (Lutz, Scherbov, 2003; Sobotka, 2008). U svakom slučaju, direktan uticaj veličine i strukture fertilnog kontingenta na nivo rađanja inicira potrebu da se sagledaju promene u njegovom obimu i dinamici.

Indeks promene obima fertilnog kontingenta u 2010. u odnosu na 1960. godinu u Srbiji i članicama EU-28 ukazuje na postojanost dijametralno suprotnih trendova. Dok je u većini zemalja članica EU evidentiran porast, zajednička osobenost Srbije i još pet zemalja bivšeg socijalističkog bloka,

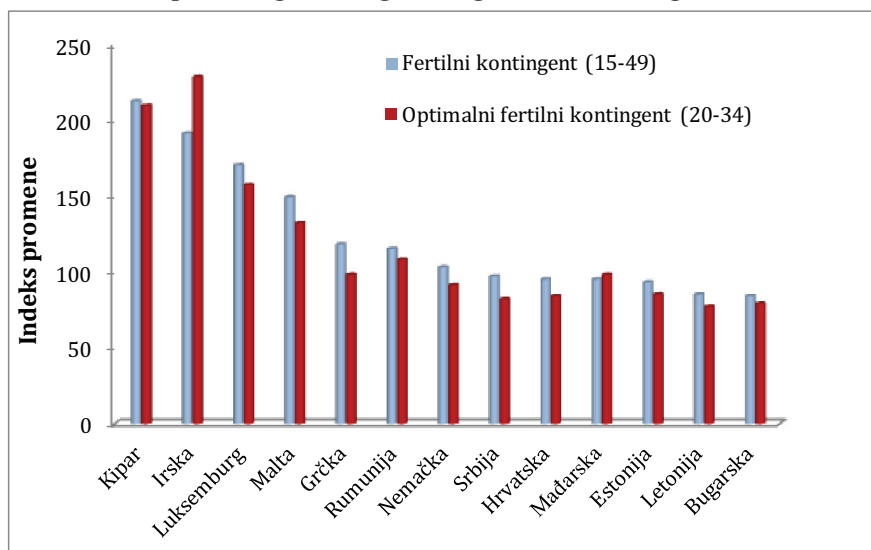
danas članica EU, je manja brojnost žena u fertilnom kontingentu 2010. u odnosu na šezdesete godine 20. veka. Disproporcije su prisutne i u intenzitetu promena fertilnog kontingenta (grafikon 11). Brojnost žena 15-49 godina najviše je redukovana u Bugarskoj (pad od 16%) i Letoniji (15%), u Srbiji je zabeleženo smanjenje od 3%, dok je u Hrvatskoj i Mađarskoj iznosilo 5%. U toku istog razdoblja najveći porast reproduktivnog kontingenta registrovan je na Kipru, gde je došlo do dupliranja njegovog obima (indeks 212). Zemlje koje odlikuje intenzivniji porast u odnosu na većinu zemalja EU su i Irska (indeks 191) i Luksemburg (indeks 170). Među zapadnoevropskim zemljama najmanji porast ostvaren je u Nemačkoj, gde je broj žena starosti 15-49 godina uvećan samo za 3%.

Analitičari ocenjuju da su promene u obimu reproduktivnog kontingenta sve dominantniji faktor manjeg broja živorođenih. Analize pokazuju da je u pojedinim zemljama permanentan pad fertiliteta uticao na smanjenje broja žena koje participiraju u fertilnom kontingentu u tolikoj meri da bi i u najpovoljnijim društvenim uslovima (uključujući izostanak ekonomske krize) manji broj živorođenja predstavljao krajnji ishod (Lanzieri, 2013).

Pored obima reproduktivnog kontingenta signifikantan uticaj na nivo plodnosti ima i njegova struktura. Reprodukcijska struktura modernog doba je suženog karaktera, odnosno "počinje kasnije i traje kraće", pa je, sa aspekta prokreacije usled postojanih razlika u nivou fertiliteta, važno

Grafikon 11.

Srbija i odabrane zemlje EU sa najizrazitijim promenama u obimu fertilnog i optimalnog fertilnog kontingenta 2010/1960. godina



Izvor: UN (2103); RZS, Popis stanovništva 1961. (dokumentacioni materijal).

ukazati na starosnu strukturu fertilnog kontingenta (Devedžić, Mucić, 2011). Drugi bitan momenat koji inicira potrebu da se analizira interni sastav fertilnog kontingenta je taj što određen nivo demografskog potencijala reprodukcije zavisi od učešća određenih petogodišnjih kohorti u njegovoj ukupnoj strukturi (15-49). S obzirom da se u Srbiji najveći deo reprodukcije završi u dobi optimalnog fertilnog kontingenta, to veću važnost imaju promene u ovom kontingentu. Šezdesetih godina, prema podacima UN-a, za sve posmatrane države bila je karakteristična veća brojnost najmlađih godišta fertilnog uzrasta u odnosu na starije kohorte. Neujednačene promene u internom sastavu fertilnog kontingenta u gotovo svim zemljama EU dovele su, kako do smanjivanja razlika u obimu među starosnim grupama, tako i do veće brojnosti žena koje se nalaze na kraju reproduktivnog perioda u odnosu na mlađe kohorte. Izuzetak predstavljaju četiri zemlje EU (Poljska, Slovačka, Malta i Kipar), jer beleže veći obim žena u najmlađim starosnim grupama reproduktivnog kontingenta u odnosu na starije kohorte (UN, 2013). Usporedna analiza promena u veličini optimalnog reproduktivnog kontingenta (20-34) između Srbije i EU-28 pokazuje da je Srbija (indeks 82) u grupi zemalja⁶ u kojima je tokom proteklih pedeset godina optimalni fertilni kontingent značajno smanjen. Intenzivan pad optimalno-reproduktivnog kontingenta karakteriše i Letoniju, Hrvatsku i Bugarsku (smanjenje za oko 20%), dok je najveći porast registrovan u Irskoj (indeks 228).

Zaključna razmatranja

Posmatrano s aspekta prirodnog obnavljanja stanovništva, nepovoljni analitički pokazatelji fertiliteta registrovani u Srbiji i članicama EU-28 upućuju da je reč o istovrsnim tendencijama, s obzirom da je nivo stope ukupnog fertiliteta u Srbiji i u zemljama EU ispod potreba prostog obnavljanja. Ipak, komparativna analiza je ukazala na prisutne divergencije između Srbije i EU-28, kako u postojećem nivou SUF, tako i u aktuelnim vrednostima ostalih indikatora. Tok tranzicije plodnosti u Srbiji, u drugoj polovini 20. veka, bio je dosledno u skladu s evropskim tendencijama, odnosno odvijao se u smeru permanentnog smanjenja nivoa rađanja. U periodu 2005-2012, međutim, primetno je povećanje razlika, odnosno odstupanje Srbije u odnosu na prosek EU-28, analogno evidentiranoj disproporciji u kretanju SUF. Preokret u plodnosti stanovništva, evidentiran u većini evropskih zemalja, pripisuje se efektu odloženog rađanja, dok se pretpostavlja da će njegovo dejstvovanje u Srbiji biti zabeleženo u toku naredne decenije (Kupiszewski et al., 2012).

⁶ Još devet država EU je zabeležilo smanjenje broja žena starosti 20-34 godina: Estonija, Hrvatska, Bugarska, Grčka, Letonija, Italija, Nemačka, Češka i Mađarska (UN, 2013).

Prema poslednjim raspoloživim podacima (Eurostat database, 2013) najviši nivo fertiliteta registrovan je u zemljama Zapadne i Severne Evrope,⁷ dok su najniže stope rađanja zabeležene u Centralnoj i Južnoj Evropi.⁸ Budućnost će pokazati da li je, pored prepoznatljive ekonomske diferenciranosti zemalja EU (Devedžić, 2006), prisutna i trajnija diferenciranost reproduktivnog ponašanja. Sa aktuelnim nivoom fertiliteta (1,45) Srbija je bliža populacijama Centralne i Južne Evrope. Prikazana analiza starosnog modela rađanja, tokom prethodnih pedeset godina, ukazala je na postojane razlike u intenzitetu i smeru promena, kao i u aktuelnim vrednostima SSF. Takođe, komparativna analiza obima i internog sastava reproduktivnog kontingenta odabranih država ukazuje da Srbija pripada kategoriji zemalja koje odlikuje značajno sužavanje demografskog okvira reprodukcije i nepovoljna starosna struktura fertilnog kontingenta te, imajući u vidu ne samo vrednost SUF, već i njenu višedecenijsku postojanost na niskom nivou, budući tokovi fertiliteta iz sadašnje perspektive deluju destimulirajuće.

U vezi sa tim otvara se pitanje da li će Srbija savladati "zamke niskog fertiliteta", odnosno da li je u predstojećem periodu realno očekivati revitalizaciju rađanja i dostizanje sada već "magičnog" nivoa fertiliteta od 1,8 deteta po ženi?⁹ Demografska je činjenica da postoji snažna korelacija između odlaganja rađanja i fertiliteta ispod nivoa proste reprodukcije, jer se odlaganjem rađanja značajno skraćuje reproduktivni period žene, što neosporno inicira "gubitak dela rođenih" i utiče na smanjenje nivoa SUF. Odvijanje tranzicije ka višem fertilitetu u starijim kohortama reflektuje se na "delimičan oporavak" SUF u periodu realizacije odloženih rađanja (Kupiszewski et al., 2012), ali konsekvence ovog fenomena poprimaju značajne razmere u Srbiji. Rašević (2006) ističe da je, pored pada SUF za oko 30% ispod nivoa neophodnog za zamenu generacija, odlaganje rađanja kod žena optimalne životne dobi (20-24) bilo najveća cena koja je plaćena 1990-ih godina.

Ipak, odgovori vezani za probleme rađanja nisu tako jednoznačni. U svetlu ovih razmatranja, zanimljiv je podatak da zemlje višeg fertiliteta odlikuju i značajno više godine starosti majke pri prvorođenju. Primeri Rumunije i Poljske, kao zemalja najnižeg fertiliteta, i Francuske i Irske, kao zemalja najvišeg fertiliteta, najbolje govore da odlaganje rađanja ne mora da bude ključni faktor smanjenja fertiliteta, i da u zapadnoevropskim

⁷ Misli se na Irsku, Francusku, Veliku Britaniju, Švedsku, Finsku, Holandiju i Belgiju.

⁸ Portugalija, Mađarska, Kipar, Slovačka, Poljska, Španija i Grčka.

⁹ Višedecenijska nepovoljna kretanja u fertilitetu u većini zemalja i sve izraženija disproporcija u odnosu na potreban nivo od 2,1 deteta po ženi, inicirali su i promene u stavu u pogledu mogućeg/dostižnog nivoa SUF, a koji se u literaturi navodi kao magična vrednost od 1,8 deteta po ženi (Lutz et al., 2006).

zemljama trend kasnijeg rađanja ima sasvim drugačije konotacije u smislu determinističke osnove i motivacionih faktora (Veljović, 2015). U niskofertilitetnim istočnoevropskim državama (sada članicama EU) porast godina starosti majki pri prvom rođenju, kako navodi Veljović (2015) "nije toliko eskalantan kao na zapadu", pa ipak ove zemlje imaju najniži fertilitet uz najmanje pomeranje godina. Sličan trend je i u Srbiji. Očigledno je da pitanja fertiliteta i društvenog odgovora na izostanak dovoljne reprodukcije stanovništva poprimaju nove dimenzije, otvaraju nova polja i dileme, i svakako nose još mnogo nepoznanica. U vezi sa tim, u literaturi (Devedžić, Mucić, 2011; Đurđev, 2004; Yavuz, 2006) se nametnulo pitanje: koje starosne grupe reproduktivnog kontingenta treba smatrati prioritarnim, odnosno da li je efektivnije usmeriti pažnju ka realizaciji rađanja u mlađim starosnim grupama ili podsticati starije kohorte da participiraju u reprodukciji? Gde je adekvatnim merama populacione politike moguće postići najveće demografske efekte, kroz najveći broj živorođenja? Iskustva zapadnoevropskih zemalja pokazuju da nema striktnog pravila. Primer Francuske, Švedske, Finske i Danske pokazuje da mere koje doprinose optimalnijem usklađivanju roditeljstva i zaposlenja, kao i politika podrške u pogledu brige o deci mogu podsticati fertilitet i u uslovima njegovog odlaganja za kasnije godine. Drugačiji pristup Nemačke u vezi sa politikom prema porodici i pogledima na aktivnost žena, porodicu i roditeljske odgovornosti, očigledno da nije dao dovoljne rezultate i pored toga što Nemačka, kao i Francuska, izdvaja značajan deo BDP za politiku prema porodici (Salles et al., 2010).

Smisao ove komparativne analize reproduktivnog modela između Srbije i zemalja članica EU bio je da ukaže na centralne tačke problema, koje mogu biti i smernice za valjanu društvenu akciju. Razlike između Srbije i zemalja višeg fertiliteta pokazuju da Srbiju karakteriše nedovoljna iskorišćenost fertilnog perioda, te da postoji značajan prostor za podsticanje rađanja kod žena tzv. optimalne reproduktivne dobi (jer su SSF ovih grupa značajno ispod nivoa zemalja najvišeg fertiliteta), kao i da za sada viši fertilitet u starijim godinama ne nadomešćuje propuštenu reprodukciju u mlađim godinama, jer su SSF žena starijih kohorti, takođe, niže nego u zemljama višeg fertiliteta.

Ovaj članak je nastao kao rezultat rada na projektu *Istraživanje demografskih fenomena u funkciji javnih politika u Srbiji* – broj III 47006, Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Literatura

- AVDEEV, A., EREMENKO, T., FESTY, P., GAYMU, J., Le BOUTEILLEC, N. & SPRINGER, S. (2011). Populations and demographic trends of European countries, 1980-2010. *Population* (english edition) 66(1): 9–129.
- BOBIĆ, M. i VUKELIĆ, J. (2011). Deblokada "Druge demografske tranzicije"? *Sociologija* 53(2): 149–176.
- BONGAARTS, J. & SOBOTKA, T. (2012). Demographic explanation for the recent rise in European fertility: Analysis based on the tempo and parity-adjusted total fertility. Vienna: Vienna Institute for Demography (European Demographic Research Papers 4/2011).
- DEVEDŽIĆ, M. (2006). *O prirodnom kretanju stanovništva*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- DEVEDŽIĆ, M. & MUCIĆ, M. (2011). Promene obima i starosnog sastava ferilnog kontigenta u Srbiji. *Demografija* 8.
- ĐURĐEV, B. (2004). Koliko dece treba Srbiji? *Stanovništvo* 42(1–4): 29–44.
- Eurostat Database (2013). Baza podataka (elektronski izvor).
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database
- KOHLER, H. P., BILLARI, F. C. & ORTEGA, J. A. (2002). The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s. *Population and Development Review* 28(4): 641–680.
- KOTZAMANIS, B. (2001). Razvitak stanovništva i demografske perspektive jugoistočne Evrope. *Stanovništvo* 39(1–4): 7–44.
- KUPISZEWSKI, M., KUPISZEWSKA, D. & NIKITOVIĆ, V. (2012). *Uticao demografskih i migracionih tokova na Srbiju*. Beograd: Međunarodna organizacija za migracije.
- LANZIERI, G. (2013). Towards a "baby recession" in Europe? Differential fertility trends during the economic crisis. *Population and Social Conditions*. Luxembourg: Eurostat (Eurostat Statistics in focus 13/2013).
- LUTZ, W. & SCHERBOV, S. (2003). Can immigration compensate for Europe's low fertility? Vienna: Vienna Institute for Demography (European Demographic Research Papers 1/2003).
- LUTZ, W., SKIRBEKK, V. & TESTA, M. R. (2006). The low fertility trap hypothesis. Forces that may lead to further postponement and fewer births in Europe. *Vienna Yearbook of Population Research* 2006: 167–192.
- MAGDALENIĆ, I. (2015). *Fertilitet stanovništva Srbije i Evropske unije – sličnosti i razlike*. Master rad. Beograd: Univerzitet u Beogradu Geografski fakultet.
- MCDONALD, P. (2013). Societal foundations for explaining low fertility: Gender equity. *Demographic research* 28 (article 34): 981–994.
- NIKITOVIĆ, V. (2011). Functional data analysis in forecasting Serbian fertility. *Stanovništvo* 49(2): 73–89.

- NIKITOVIĆ, V. (2013). Deemografska budućnost Srbije na drugi način. *Stanovništvo* 51(2): 53–81.
- OECD FAMILY DATABASE (2013). www.oecd.org/social/family/database.
- PENEV, G. (2000). Fertilitet stanovništva Srbije u sklopu šireg evropskog okruženja. *Demografski pregled* 1(4).
- PENEV, G. (2001). Zamena generacija u Srbiji u periodu 1950-2000. *Stanovništvo* 39(1-4): 45–71.
- PENEV, G. (2010). Novije promene u populacionoj dinamici Srbije i balkanskih zemalja. *Demografija* 7: 45-78.
- RAŠEVIĆ, M. (ur). (1995). *Razvitak stanovništva Srbije 1950-1991*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja.
- RAŠEVIĆ, M. (2004). Fertility trends in Serbia during the 1990s. *Stanovništvo* 42(1-4): 7-27.
- RAŠEVIĆ, M. (2006). Odlaganje rađanja u reproduktivnoj dobi života – osnovna demografska cena 1990-ih u Srbiji. *Demografski pregled* 6(21).
- RAŠEVIĆ, M. (2015). Fertilitet ženskog stanovništva. U V. Nikitović (ur.), *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji: Populacija Srbije početkom 21. veka* (str. 74-95). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- SALLES, A., ROSSIER, C. & BRACHET, S. (2010). Understanding the long term effects of family policies on fertility: The diffusion of different models in France and Germany. *Demographic research* 22 (article 34): 1057–1096.
- SOBOTKA, T. (2003). Tempo-Quantum and Period-Cohort Interplay in Fertility Changes in Europe. Evidence from the Czech Republic, Italy, the Netherlands and Sweden. *Demographic research* 8 (article 6): 151–214.
- SOBOTKA, T. (2008). The rising importance of migrants for childbearing in Europe. *Demographic research* 19 (article 9): 225–248.
- SPAŠENOVIĆ, S. & DEVEDŽIĆ, M. (2012). Fertilitet stanovništva Beograda u kontekstu teorije druge demografske tranzicije. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 138: 55–70.
- SPAŠOVSKI, M., ŠANTIĆ, D. & RADOVANOVIĆ, O. (2012). Istorijske etape u tranziciji prirodnog obnavljanja stanovništva Srbije. *Glasnik Srpskog geografskog društva* 92(2): 23–60.
- RZS (1964). *Demografska statistika u Republici Srbiji, 1961*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- RZS (2013). *Demografska statistika u Republici Srbiji, 2012*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- UN (2013). World Population Prospects. UN Demographic Database. <http://data.un.org/>
- VASSILEV, R. (2005). Bulgaria's Demographic Crisis: Underlying Causes and Some Short-Term Implications. *Southeast European Politics* 6(1): 14–27.

- VELJOVIĆ, R. (2015). *Demografski aspekti fenomena odlaganja rađanja u Srbiji*. Master rad. Beograd: Univerzitet u Beogradu Geografski fakultet.
- WORLD BANK (2013). Baza podataka. <http://data.worldbank.org/indicator>
- YAVUZ, S. (2006). Completing the fertility transition: Third birth developments by language groups in Turkey. *Demographic Research* 15: 435–460.

Ivana Magdalenić, Gordana Vojković

**Changes in the Age Pattern of Childbearing in Serbia and EU Countries -
Comparative Analysis**

S u m m a r y

Most European countries nowadays are characterized by a fertility level, which by earlier theoretical considerations was not even assumed as the lower limit for childbearing. The focus of this paper are the changes in reproductive behavior of women during the second half of the 20th and beginning of the 21st century as well as the changes in the age model of childbearing which resulted from that. The comparative analysis between Serbia and 28 EU member countries covers the period 1960-2012. The distribution of live births according to mother's age was analyzed, as well as the phenomena of postponing births and increasing the average age of mothers at childbirth, changes in the structure of female population according to the number of live births, and the decrease of higher birth orders. Demographic potentials of fertility through age structures of the fertile cohort were also pointed out. The similarities and differences in the fertility patterns in the Republic of Serbia and the EU countries were considered in order to determine the specificities of the reproductive model of women in Serbia and the widespread phenomena of postponing births.

The fertility transition in Serbia in the second half of the 20th century had the same trend as in the EU countries evolving in the direction of constant lowering of the childbirth levels. Nevertheless, in relation to the sixties of the 20th century, Serbia shifted towards the lower part of the scale at which the EU countries are ranked according to total fertility rate. Almost all EU member countries (except for Luxembourg, Malta, Cyprus and Portugal) marked an increase in fertility in the 2000-2011 period, while the fertility level in Serbia, with some oscillations, continued to decrease. The turnabout in total fertility rate registered in most European countries is attributed to the effect of postponed childbirths, while it is assumed that its impact will be marked in Serbia during the next decade.

Changes in the fertility age models of the population in Serbia in the second half of the 20th century progressed in the form of an intensive and almost continual decrease of the level of live births in the two youngest age groups (15-19 and 20-24), while the other cohorts marked fluctuations of age-specific fertility rates (ASFR). The fertility level of the 25-29 cohort, which is also the bearer of maximum childbirths in Serbia (91.6‰), is considerably lower than the level of the same age group in France (134.2‰) or Sweden (113.9‰). With the present

fertility level (TFR 1.45), Serbia is closer to the populations of central and southern Europe. Furthermore, a comparative analysis of the scope and internal composition of the reproductive cohort of selected countries shows that Serbia belongs to the category of countries which is characterized by a considerable reduction of the reproductive demographic framework and unfavorable age structure of the fertile cohort. The existing differences in relation to the EU countries with the highest fertility confirm that fertile period is not taken advantage of, and that there is considerable capacity for stimulating births of women at the so-called optimal reproductive age (as the ASFRs of these groups are considerably below the level of countries with the highest fertility). Furthermore, the current higher fertility rate of older women in Serbia does not compensate for the reduced reproduction in the younger years, as the ASFR of women of the older cohorts is also lower than in countries with higher fertility.

Key words: *fertility, age model of childbearing, postponing births, EU, Serbia*